

๑ เหตุ

๒

เหตุสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

และ

จดหมายเหตุฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

(พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๓)

กรมสรรพากรพิมพ์แจกในการทอดกฐินพระราชทาน

36

วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

วันที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓

สารบัญ

๑	เหตุสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส	หน้า	๑
๒	ความประสงค์ของผู้เรียบเรียง	„	๕๑
๓	ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี	„	๕๕
๔	ทหารไทยออกจากจันทบุรี	„	๕๘
๕	ฝรั่งเศสจัดตั้งกองทหาร	„	๕๐
๖	การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น	„	๕๒
๗	พลเมืองเข้าอยู่ในความคุ้มครอง
ป้องกันของฝรั่งเศส	„	๕๖
๘	สมาคมองชกาเรีย กองทหาร
ฝรั่งเศสช่วยปราบปราม	„	๕๗
๙	การชำระคดีความที่เกี่ยวข้องด้วย
คนในบังคับฝรั่งเศส	„	๖๐
๑๐	การสืบเปลี่ยนย้ายถนนนายทหารฝรั่งเศส	๖๒	
๑๑	การลำเลียงเสบียงอาหาร เครื่องสรรพาวุธ		

และทหารส่งระหว่างอินโดจีนกับจีนทบวิ หน้า ๖๔

- ๑๒ การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศส และทหารญวน
ที่ทำร้ายหรือข่มเหงพลเมือง ,, ๖๖
- ๑๓ การลงอาชญาของทหารฝรั่งเศส ,, ๖๘
- ๑๔ ความতিক่อสัมพันธ์ระหว่างทหารฝรั่งเศส
กับข้าราชการและพลเมือง ,, ๗๐
- ๑๕ ภาษาที่ใช้กันในระหว่างทหารฝรั่งเศส
กับข้าราชการและพลเมือง ,, ๗๒
- ๑๖ ความประพฤติของนายและพลทหาร
ฝรั่งเศส ,, ๗๓
- ๑๗ การเงินที่ใช้กันอยู่ในขณะนั้น ,, ๗๕
- ๑๘ การค้าขายและรับส่งสินค้าของพลเมือง
ให้แก่กองทัพฝรั่งเศส ,, ๗๖
- ๑๙ โรงงานที่จำหน่ายขายสิ่งของให้แก่พวก
นายและพลทหารฝรั่งเศส ,, ๗๘

- ๒๐ วินัยของทหารฝรั่งเศส หน้า ๘๑
- ๒๑ การปกครองบังคับบัญชาทหาร
ฝรั่งเศสและทหารญวน ,, ๘๓
- ๒๒ กองทหารฝรั่งเศสตั้งที่ตำบลตรวงเรือเมล์
และเรือใบที่ผ่านไปมาที่ปากน้ำแหลมสิงห์ ๘๕
- ๒๓ ครอบครัวยุวาททหารฝรั่งเศสแลญวน ,, ๘๗
- ๒๔ กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือการรักษา
โรคภัยไข้เจ็บให้ข้าราชการและพลเมือง ,, ๘๙
- ๒๕ ความระมัดระวังป้องกันภัยของทหาร
ฝรั่งเศสและการผูกข้อมทหาร ,, ๙๓
- ๒๖ การจัดตั้งกองพลตระเวนฝ่ายสยามและ
ฝรั่งเศส ,, ๙๕
- ๒๗ ข้าราชการฝ่ายสยาม และฝ่ายฝรั่งเศส
มาตรวจราชการ ,, ๙๗
- ๒๘ สถานที่ของกองทหารฝรั่งเศส ,, ๙๙
- ๒๙ เหตุที่มีเงินทรปราคา ,, ๑๐๓

๗

๓๐	เหตุที่ก้อมมิงตังโรแบร์จะให้ทหารจับ ตัวท่านผู้รักษาราชการเมือง	หน้า ,, ๑๐๕
๓๑	นิสัยของก้อมมิงตังโรแบร์	,, ๑๑๑
๓๒	การเฉลิมพระชนม์พรรษาพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว	,, ๑๑๗
๓๓	วันฉลองชาติฝรั่งเศส	,, ๑๒๑
๓๔	ฝรั่งเศสถอนกองทหารออกจาก จังหวัดแลการตั้งกงสุลฝรั่งเศส ประจำเมืองจันทบุรี	,, ๑๒๔
๓๕	การพินิจฉลองเมืองจันทบุรี	,, ๑๒๗
๓๖	การย้ายเมืองไปตั้งอยู่ในกองทหาร ฝรั่งเศส	,, ๑๓๑

คำนำ

กรมสรรพากรมาแจ้งต่อหอพระสมุทแห่งชาติว่า
ได้รับพระราชทานกฐิน ถวักนำพระเมรุ จังหวัดพระ
นครศรีอยุธยา มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจก
สักเรื่องหนึ่ง ถ้าได้หนังสือเกี่ยวกับเรื่องไทยเสีย
ดินแดนแก่ฝรั่งเศสจะเป็นทยนค

หอพระสมุทแห่งชาติเห็นว่า หนังสือประชม
พงศาวดารภาค ๔ มีเรื่องราวเกี่ยวกับฝรั่งเศสอยู่
ตอนหนึ่ง เกี่ยวกับฝรั่งเศสยกเมืองจันทบุรี (พ.ศ.
๒๔๓๖—๒๔๔๗) หลวงสาครคชเขตต์เรียบเรียง
อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งได้เคยพิมพ์มาช้านานแล้ว เห็นว่า
ตรงตามประสงค์ของกรมสรรพากร จึงจัดให้พิมพ์แจก
เป็นที่ระลึกในการกฐินพระราชทานได้

หอพระสมุทแห่งชาติ

กรมศิลปากร

วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๘๓

เหตุสงครามระหว่างฝรั่งเศส

วันที่ ๓๑ มีนาคม (ร.ศ. ๑๑๑) รัฐบาลฝรั่งเศส
แต่งตั้งให้เรติทองบัสคา เป็นแม่ทัพ พร้อมด้วย
นายร้อยเอกโทเรอ แลนายร้อยตรีโมไซ แลมอง
ซีเออปรุไซ คุมทหารญวนเมืองไซ่ง่อน ๒๐๐ คน แล
กำลังเมืองเขมรพนมเปญ ๗ อันมากลงเรือ ๓๓ ลำ
พร้อมด้วยสาคราวุธยกเป็นกระบวนทัพขึ้นมาตามลำน้ำ
โขง เข้ามาในพระราชอาณาเขต ขั้บไล่ทหารซึ่ง
รักษากำแพงเมืองเชียงใหม่ แลกำนันเลี่ยม
โยก ยึดเอากำนันทั้ง ๒ กำบไล้ได้แล้ว

ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ วันที่ ๒ เมษายน
ฝรั่งเศสก็ยกกระบวนทัพล่วงเข้ามาถึงเมืองเชียงใหม่
บังคับขั้บไล่หลวงพิพิธสุนทร (อิน) แลนายร้อยโท

คร้ามข้าหลวงกับทหาร ๑๒ คน ซึ่งอยู่รักษาเมือง
 เชียงแดงให้ข้ามไปอยู่ณเมืองธาราย วิวัตรฝั่งโขงตะวัน
 ตกโดยอ้างเหตุว่ากินแดนในฝั่งโขงตะวันออกแลเกาะ
 ตอนในลำน้ำโขงเป็นเขตรแขวงของญวนซึ่งอยู่ในย้ารุง
 ฝรั่งเศส

เวลานั้นข้าหลวงแลผู้รักษาเมืองกรมการ ราษฎร
 เมืองเชียงแตงมีท้าว กัปกันแตกตนควม
 กัณนิตก เพราะมีใต้คิดเห็นว่าฝรั่งเศสอันเป็นพระราช
 ไมตรีกับประเทศสยามจะเป็นอมิตรชนในก่อนที่จะประ
 กาศแลตงซาคทางพระราชไมตรี ฝ่ายข้าหลวงกับ
 พลทหาร ๑๒ คนก็จำต้องออกจากเมืองเชียงแตง ข้าม
 มาอยู่ณเมืองธาราย วิวัตร ครั้นฝรั่งเศสได้เมือง
 เชียงแตงแล้ว ก็แตงนายทัพนายกอง คมทหาร
 แยกย้ายกัน ยกเป็น กระบวนทัพ ล่วงเข้ามา ตั้งอยู่ตาม
 เกาะคอนต่าง ๆ ณแก่งลผ และเนินกระบวนทัพเขา

มาโดยทางบก ตลอดฝั่งโขงคว้นออกจนลงเมือง
หลวงพระบาง

เวลานั้นพระประชาคคกิจ (แซ่ม) ซึ่งเข็นชา
หลวงนำท้าวเมืองลาวฝ่ายใต้ พักอยู่ณเมืองสีทันดร
เห็นว่าฝรั่งเศสประพฤติกิฉิสัญญาทางพระราชไมตรี
จึงได้แต่งให้ข้าราชการฝ่ายทหารแลพลเรือนซึ่งอยู่ใน
บังคับบัญชาคุม กำลังแยก ย้ายไปตั้ง ข้องกัน กองทัพ
ฝรั่งเศสไว้ แลวมหนังสือไปห้ามปรามกองทัพฝรั่งเศส
ตามทางพระราชไมตรี เพื่อให้ฝรั่งเศสยกถอนกอง
ทัพกลับ ออกไป เสียให้พ้น พระราช อาณา เขตโดยที่
ฝ่ายฝรั่งเศสก็หาฟังไม่ กลับยกกองทัพรุดล้อม
เข้ามาเข็นอนตย แลกองทัพฝรั่งเศสกองหนึ่ง มี
กำลังทหารพร้อมด้วยสาครราวประมาณ ๕๐๐ คน
เศษ ยกมาโดยกระบวนเรือ ๒๖ ลำ เข้าจอด
ณท่าอนลระงา ขึ้นบกเดินเข็นกระบวนมาบนดอน ขณะ

เข้ามาตั้งนี้ ผิดด้วยสัญญาทางพระราชไมตรี ขอให้
 ฝรั่งเศสรีบยกทหารกลับออกไปเสียให้พ้นพระราช
 อาณาเขต ฝ่ายนายทัพฝรั่งเศสตอบว่าราชทูตไทย
 ท้าวกษัตริย์รัฐบาลสยามที่กรุงเทพฯ ว่าย่อมยก
 ท้ายลเหล่านี้ แลตามลำแม่น้ำโขงทั้งหมดคืนให้แก่
 ฝรั่งเศสแล้ว พระประชาจึงตอบว่า จะยอมเชื่อตาม
 ถ้อยคำของฝรั่งเศสที่กล่าวว่ามีได้ เพราะยังมีใ้
 คำสั่งจากรัฐบาลสยาม ขอให้ฝรั่งเศสยกทหาร
 ถอยออกไปเสียให้พ้นพระราชอาณาเขตก่อน ฝ่าย
 ฝรั่งเศสก็หายอมเลิกถอนไปไม่ พระประชาจึงยื่น
 คำโปรยเตลไ้ต่อนายทัพฝรั่งเศส แลแล้วลากลับมา
 ฝ่ายฝรั่งเศสก็ยกกระบวนทัพคร่ดล่องเข้ามาเป็นอันคืบ
 แลชำระคมยิงเอากองรักษาฝ่ายสยามซึ่งไปตั้งข่อกัน
 รักษาชนก่อน ถึงกระนั้นกองรักษาฝ่ายสยามก็หาได้
 ยิงโต้ตอบต่อสู้ไม่ โดยถือว่า กรุงฝรั่งเศสกับ ประเทศ

สยามยังมีไต่ ขาดจากสัญญาทาง พระราชไมตรีกัน
 เพราะรัฐบาลสยามยังหาได้มีคำสั่งไปให้ต่อสู้ฝรั่งเศส
 ประการใดไม่ จึงได้จัดการแต่เพียงให้ตั้งรักษา
 มั่นอยู่ แลได้พยายามทุกอย่างที่จะมิให้ความขาด
 หมางต่อทางพระราชไมตรี แลทั้งได้มีหนังสือห้าม
 ปราบเข้าไปอีก ข้างฝ่ายฝรั่งเศสก็กลับรวบรวม
 ยิงปืนใหญ่บ่อยมายังกองรักษาฝ่ายสยามเป็นสามารถ
 ฝ่ายสยามจึงได้ยิงโต้ตอบไปข้างแต่เล็กน้อยโดยมิได้มี
 เจตนาที่จะทำลายชีวิตผู้คนอย่างไร เป็นแต่แสดง
 ให้เห็นว่าฝ่ายไทยก็มีขบวนเหมือนกันเท่านั้น แต่
 ข้างฝ่ายฝรั่งเศสก็ยิงหนนเอนองรกรบเข้ามาทุกที จน
 เจ้านาที่ฝ่ายสยามเห็นว่าเหลือกำลังที่จะห้ามปราบแล
 ปฏิบัติจัดการโดยศึกกับฝรั่งเศสได้แล้ว จึงจำเป็นต้อง
 จัดกองรบออกกระคมยิงต่อสู้บ้าง เพื่อกรักษาความเป็น
 อิศรภาพ แลทางของกัน ชีวิตของ ประชาชนชายหญิง

ขึ้นอยู่กับความปกครองไว้ แลทั้งสองฝ่ายต่างก็ต้อง
 อารุช่วยตายแลตั้งประชันหน้ากันอยู่

เวลานั้นพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงพิชิต
 ปริชากร ข้าหลวงใหญ่หัวเมืองลาวกาว ซึ่งประทับ
 อยู่ณเมืองอยล เมื่อได้ทรงทราบว่าฝรั่งเศสแลคอง
 เยนอมิตรชนตงนนั้นแล้ว จึงได้โปรดให้เกณฑ์กำลัง
 เมืองศรีสระเกษ เมืองขุขันธ์ เมืองสุรินทร์ เมือง
 มหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมืองละ ๘๐๐ คน แล
 เมืองสุวรรณภูมิ เมืองยโสธร เมืองละ ๕๐๐ คน
 แลให้เกณฑ์เมืองขุขันธ์อีก ๕๐๐ คน ให้พระศรีพิทักษ์
 (หว่าง) ข้าหลวงเมืองขุขันธ์คุมไปตั้งรักษาอยู่ณเมือง
 มโนไพร แลเมืองเซลำภาโปรดให้หลวงเทพนรินทร์
 (วัน) ซึ่งกลับจากนำทัพเมืองตะโปนไปเป็นข้าหลวง
 แทนพระศรีพิทักษ์อยู่เมืองขุขันธ์

แลให้นายสีนทา ขุนอินทรประสาธ (กอน) นายร้อยตรีคล้าย นายร้อยตรีโชติ คุมทหาร ๑๐๐ คน แลกำลัง ๕๐๐ คน พร้อมด้วยสาตราวุธ เป็นทัพหน้า รัยยกออกมาจากเมืองอบลแต่วันที่ ๑๐ เมษายน ลงไปสมทบช่วยพระประชาณเมืองสทนคร

แลโปรดให้เมืองใหญ่ทุกเมืองในลาวท้าวเรียกคนพร้อมด้วยสาตราวุธ มาเตรียมไว้กบขานเมือง ๆ ละ ๑๐๐๐ คน

แล้วให้ท้าววรภักติกา (ทวย) เพี้ยเมืองซ้าย (เถอน) กรมการเมืองอบล คุมคนเมืองอบล ๕๐๐ คน พร้อมด้วยสาตราวุธไปสมทบกองนายสีนทา

วันที่ ๒๐ เมษายน ฝรั่งเศสชักออกกองช้อ กบทหารญวน ๑๘ คน อาวุธครบมือ มาทเมืองอดบอ บังคขวากกล่าวมิให้ผู้ว่าราชการกรมการเมือง แลราษฎรเมืองอดบอชเชษฐพงษ์คบบัญชาไทย เวลานั้นราชบุตร แล

นายร้อยโทพุ่ม
ชัยโล่ฝรั่งเศส
อศบอ

ซึ่งรักษาราชการอยู่ณเมืองอศบอจึง
แลทหารญวนล่องเรือไปจากเมือง

วันที่ ๒๘ เมษายน ฝรั่งเศสคุมทหารประมาณ
๘๐๐ คนยกมาเมืองตะโปน ชัยโล่เจ้าน้ำที่ฝ่ายสยาม
ถอยมาอยู่ณเมืองพิน

พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร จึง
โปรดให้นายร้อยโทเล็ก ๑ ท้าวขบถวงษา (พัว) กรม
การเมืองอุบล ๑ คุมคนเมืองอุบล ๕๐๐ คน แลคน
เมืองสองคอนคอนทอง ๕๐๐ เมืองพลาน ๒๐๐ เมือง
ลำเนาหนองปรือ ๘๐๐ รวมเป็น ๒๐๐๐ คน ไป
ตั้งรับรักษาอยู่บ้าน ตั้งหวายห้วยคัน แทะใหญ่ ปากดง
กะเพาะภูกระโตแก้ว

แลให้ขุนอาสาสงคราม (สวน) ข้าหลวง ราช
บุตร เมืองมหาสารคาม พระพิทักษ์นรากร (อุน) ผู้

ว่าราชการเมืองว้ายประทมคุมคน ๑๐๐๐ คนไปตั้ง
รักษาอยู่ณภูค่านแดนค่านแขวนหม้อง

วันที่ ๒๔ เมษายน โปรดให้ราชวงษ์ ราชบุตร
เมืองยโสธรคุมคนเมืองยโสธร ๕๐๐ แลให้อุปฮาด
(บัว) เมืองกมลาไสย คุมคนเมืองศรีสระเกษ ๕๐๐
รวมเป็น ๑๐๐๐ คน พร้อมด้วยสาตราวุธ ยกไป
สมทบกองทัพพระประชา นายสีนาคา ณเมือง
สีทันดร

แลให้พระไชยภักดี ผู้ช่วยเมืองศรีสระเกษ คุม
คนเมืองศรีสระเกษ ๕๐๐ พร้อมด้วยสาตราวุธยก
ไปตั้งรักษาอยู่ณช่องโพย แลค่านพระประสขแขวง
เมืองชชนธิ

ฝ่ายทางพระประชา ไต่จกให้หลวงพิพิณสุนทร
(อิน) ชึ่งมาแต่ธาราวีวัตร คุมคนไปตั้งรักษาอยู่
ท้ายคอนเคช

ให้นายสีจิงกา แล นายร้อยโทพุ่ม ซึ่งมาแต่อดีต
 คุมคน ๔๐๐ คนไปตั้งรั้วอยู่ณคอนสาคร

ให้หลวงเทพนทรเทพ ขุนศกมาตรา นายร้อย
 ตรีถมยา คุมคน ๔๐๐ คนไปรักษาท้ายคอนสระท่า
 แลท้ายคอนสาคร

ให้เจ้าราชบุตรจำปาศักดิ์ คุมกำลังตามสมควร
 ไปรักษาอยู่ท้ายคอมสม แลหัวคอนเคช

ครั้นวันที่ ๕ พฤษภาคม นายสีจิงกา ล่อง
 เรือลงหัวคอนสาคร ฝรั่งเคสซึ่งตั้งค่ายอยู่ณคอน
 สาครแลเห็น ให้ทหารระดมปืนใหญ่่น้อยออกมาตั้ง
 แต่บ่ายโมง จนถึงบ่าย ๒ โมง

ฝ่ายหลวงเทพนทรเทพ ใ้ไต่ปืนเสียงขึ้นหนา
 แน่น จึงแบ่งให้ ขุนศกมาตรา ไปท้ายคอนสระท่า
 ส่วนหลวงเทพนทรเทพ ก็กับนายร้อยตรีถมยา แยก
 เข้าท้ายคอนนางชมด้านตะวันออกคอนสาคร ขันตั้ง

ค่ายประชิดค่ายฝรั่งเศสประมาณ ๑๖, ๑๗, ๑๘ ฝ่าย
 ฝรั่งเศสก็ระดมยิงกราดมาเป็นมาก กองทัพไทยเข้า
 ทั้ในวัดบ้านคอนเ็นที่มันไค้ จึงไต่ยงไต่คอบฝรั่งเศส
 ข้างก็สงบไป

วันที่ ๖ พฤษภาคม พระประชาไปตรวจค่าย
 ทั้คอนสาคร ขณะนั้นกองทัพฝรั่งเศสยิงปืนมาเป็น
 อันมาก ถูกนายสีพลทหารตายคนหนึ่ง ฝ่ายทัพ
 สยามไต่ยงคอบถูกทหารฝรั่งเศสทั้สองกล็องอยู่บนหอ
 รบคน ๑ แลทหารแตรคน ๑ พลตกกลงมา ฝรั่งเศส
 ก็สงบยั้ง

พระประชาจึงไต่มี หนังสือห้ามทัพ มิให้ ยิงปืน
 แลให้ฝรั่งเศสยกกองทัพกลับออกไปให้พ้น พระราช
 อาณาเขต ให้หญิงชาวบ้านถ้อไปให้แม่ทัพฝรั่งเศส
 ญค่ายคอนสาคร ฝรั่งเศสก็หาตอบหนังสือไม่ แต่
 ต่างก็สงบยั้งทั้งสองฝ่ายอยู่จนย่ำย ๔ โมง ฝรั่งเศส

คล้ายระคมยิงทัพสยามมาอีก ทัพสยามไต่ยิงโต้ตอบ
ฝรั่งเศสถกทหารฝรั่งเศสพลัดตกจากหอรบอีกคนหนึ่ง
ฝรั่งเศสก็ยิงระคมยิงกองทัพสยามเป็นอกมาก แต่
ฝ่ายสยามหาไต่ยิงตอบสักนัดหนึ่งไม่

ในวันนี้ เรือลาดตระเวนฝ่ายสยาม ซึ่งอยู่ใน
บังคับชนศึกมาตราจันนายสิง นายสุทธาชาวบ้านดอน
สาคร ซึ่งฝรั่งเศสใช้ให้ถ่อหนังสือจะไปส่งให้ฝรั่งเศส
ณเมืองเซียงแตง เพื่อให้ส่งกองทัพเพิ่มเติมมานั้น
ไต่ถามให้การรับ พระประชาได้พร้อมด้วยนายทัพ
นายกองปลุกษาไทยเอาตัวนายสิง นายสุทธา ประหาร
ชีวิตเสีย ตามบทพระอัยการศึก

แลในวันนั้น กับตันโทเรือ นายทหารฝรั่งเศส
คุมเรือเสบียงอาหารจะมาส่งยังกองทัพฝรั่งเศส ณ แก่ง
ถลัน พอมาถึงหางดอนสะคำพบเรือลาดตระเวนฝ่าย
สยาม ๆ ไต่ห้ามปรามให้หยุด เรือกับตันโทเรือ

หาหุยกุไม้ มีหน้าซ้ากกลับยึงเขาเรือลาคตระเวนฝ่าย
 สยาม ๆ ไต่ออกสกัดยึงคอบเรือกับตันโทเรอถอยกลับ
 ลงไป ขนศกมาตราจึงไต่ให้เรือลาคตระเวนไล่ตาม
 ไป ฝ่ายกองทัพราชวงษ์ ราชบุตร เมืองสพิงภวา
 แลกองพระภักดีภุมเรศ พระวิเศษรักษา ช่างตงรักษา
 อยู่ณบ้านพลละคน ก็ลงเรือช่วยกันตามจับไต่กับตัน
 โทเรอ แลนายทล้าม ๑ ทหารญวน ๓ คน ลาว
 เมืองเซียงแดง ๑๓ คน ส่งไปยังพระประชา ๆ ไต่
 ส่งยังเมืองอบล ส่วนกองทัพสยามแลฝรั่งเคสก็ตั้ง
 ประชิดกันอยู่โดยกำลังสามารถถนอสนาคกร

ฝ่ายกองทัพฝรั่งเคสณเมืองตะโปน ก็ยกกองทัพ
 เข้ามาทางเมืองนอง จับหลวงบริรักษ์ระฎาการ
 นายบรรหารภูมิสถิตย์ แลหลวงสำแดงฤทธิเจ้านาที่
 รักษาฝ่ายสยามอันมิไต่ต่อรบนั้นไต่

พระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

จึงได้ให้หลวงพิทักษ์เทพ (รอด) ท้าวไชยกุมาร
(กุดำ) คุณคนเมืองยโสธร ๕๐๐ ไปตั้งอยู่ณเมือง
เขมราษฎร์ แลให้จัตตนาถของคุดำไปช่วยนายร้อย
โทเล็ก

ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสเมืองนองก็ยกกองทัพรบ
หลวงเข้ามาทางเมืองพิน เมืองพอง เมืองพลาน เมือง
สองคอนตอง ส่วนกองนายร้อยโทเล็ก แลท้าว
บุตรวงษา ราชบุตรว้าย ต้องล่าหนีข้ามโขงมา
ฝรั่งเศสก็เดินกองทัพมาจนถึงฝั่งโขงโดยรวดเร็ว แล
ก็เลิกทัพกลับไป แลฝรั่งเศสได้ปล่อยหลวงบริรักษ์
รักษากรมมาพร้อมกันหลวงมลอโยธานโยค ข้าหลวง
เมืองเซียงชม ซึ่งฝรั่งเศสขังไว้ทางมณฑล
ลาวพวน

แต่ส่วนนายบรรหารภูมิสถิตย์นั้น ฝรั่งเศส
ส่งไปเมืองกวางตุ้ แต่ภายหลังก็ได้ปล่อยกลับมา

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้อุปฮาด (อำคา) เมืองสุวรรณภูมิ ๑ พระศรีเกษตราธิไชย (ศิลา) ผู้ว่าราชการเมืองเกษตราธิไชย ๑ คุมคนเมืองสุวรรณภูมิ ๕๐๐ แลให้พระสุนทรพิพิธ ผู้ว่าราชการเมืองโกสุม ๑ หลวงจ่านงวิไชย ผู้ช่วยเมืองร้อยเอ็ด ๑ คุมคนมหาสารคาม แลร้อยเอ็ด ๓๐๐ รวม ๘๐๐ ยกออกจากเมือง ออกลไปช่วย พระประชา ฦค้ายคอนสาร

แลให้นายร้อยตรีหัน ๑ คุมคนเมืองจักรภกตร ๑๐๕ เมืองร้อยเอ็ด ๒๑๐ เมืองมหาสารคาม ๒๑๐ รวม ๕๒๕ คน ยกไปตั้งรักษาอยู่ณเมืองมโนไพร แลธาราบริวัต แลค่านลำจาก เปลี่ยนเอาพระศรีพิทักษ์ (หว่าง) กลับมาตั้งรักษาอยู่ณช่องโพน
 แลให้นายร้อยตรีวาท ไปเรียกคนเมืองชุนัน

อีก ๕๐๐ คน สำหรับส่งไปเพิ่มเติมยังกองพระศรี
พิทักษ์ (หว่าง)

แลให้ขุนไผ่ไทยพิทักษ์ (เกลื่อน) ข้าหลวง
เมืองศรีสะเกษ เป็นหน้าที่ ส่งเสบียงไป ยัง กองพระศรี
พิทักษ์

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม หลวงเสนาณรงค์ ๑ หลวง
อนุรักษภักดี (พุท) ๑ หลวงวิจารณ์ภักดี ๑ พระ
สิทธิศักดิ์สมุทเขต (บษย์) ๑ หลวงสิทธิเดชสมุท
ขันธ์ (ล้อม) ๑ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คุม
เครื่องสาตราวุธไป ถึงเมืองอุบล

วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ฝรั่งเศสสุมกองทัพเพิ่ม
เต็มยกมาถึงบ้านพละคันอีกประมาณพันเศษ พระ
ประชาเห็นศึกกำลังกล้า จึงให้เลิกค่ายท้ายคอนไป
รวมตั้งรบที่คอนสะกำ แลเลิกค่ายหัวคอนคอนไปรวม

ตั้งรับณค้ายคอนเคช คอนสม

แลในวันนเวลาย้าย ๕ โมงเศษ กองทัพฝรั่งเศส
ยกขนตงที่ขานเวินยางฝั่งตวันตกตรงค้ายกองทัพลยาม
ทคอนสะคำ แลฝรั่งเศสระคมขนิใหญ่่นอย แลกระ
สุนแตกมาที่ค้ายสยามณคอนสะคำเขื่อนนมาก หลวง
เทพนทรเทพ นายร้อยตรถมยา เห็นจะตั้งรบอยุท
คอนสะคำมิไ้ จึงโกลาถอยมาตงค้ายรบอยุทคอน
ไสม

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ฝรั่งเศสยกกองทัพมาชน
ทำสนามทำยคอนคอน ครนย้าย ๔ โมง ฝรั่งเศสยก
มาที่ค้ายสยามหัวคอนคอน หลวงอภัย เมืองสีทันดร
แลท้าววรภักติกา (ทย) กรมการเมืองอบล ซึ่งพระ
ณรงค์วิชิต (เลื่อน) ให้เขื่อนนายกองอยู่ณค้ายหัว
คอนคอนต่านทานกองทัพฝรั่งเศสมีหยด จึงยกกล้า
ถอยข้ามมาคอนเคช ฝรั่งเศสตามจับหลวงอภัยไ้

ฝ่ายค่ายสยามที่คอนเทซไต้ยั้งท้อสู้งกองทัพฝรั่งเศส ๆ
 ก็ระดมยิงมาที่ค่ายคอนเทซไต้เป็นสามารถ พลสยาม
 ที่คอนเทซทานกำลังลูกแตกมิได้ ก็ล่าถอยมาตั้ง
 รัยอยู่ณค่ายดอนส้ม พอเวลาพลรบค้ำกองทัพฝรั่งเศส
 ก็ยกเลิกไปค่าย

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม พระณรงควิชิต (เลื่อน)
 ได้ให้กำลังไปรักษาค่ายที่คอนเทซไต้ตามเดิม แล
 แต่งกองซุ่มไปอยู่คอนताल ทอนสะกำ คอยตีตีมิ
 ให้ฝรั่งเศสเวียนเดินเรือเข้ามาในช่องไต้

แลเพี้ยศรีมหาเทพ นครจำปาศักดิ์ พาพล
 ๑๘ คนหนี อุปฮาด (บัว) เมืองมณฑลไครย ซึ่งตั้ง
 ค่ายอยู่ตำบลชลเวียงจับไต้ พระประชา (แหม่ม) ได้
 ปรึกษาโทษให้ประหารชีวิตตามบทพระอัยการศึก ฝ่าย
 นายทัพนายกองไต้ขอชีวิตไว้ พระประชา (แหม่ม)
 จึงไต้ให้ทำโทษเข็มนเพี้ยศรีมหาเทพ ๘๐ ที่ พวกพล

คนละ ๓๐ ที

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม ฝรั่งเศสเสกยกกองทัพชน
 ติงคอนเตชประชิดค่ายสยาม แล้วระดมยิงกระสุน
 แดกมาที่ค่ายสยามเป็นอันมาก ฝ่ายกองทัพสยาม
 มิได้ยิงตอบ ครั้น ฝรั่งเศส ยกกองทัพมารุกเข้า
 มาใกล้ ฝ่ายสยามจึงได้ระดมยิงกองทัพฝรั่งเศส
 ทหารฝรั่งเศสถูกกระสุนปืนล้มตายหลายคนแตกถอย
 กลับไป ฝ่ายสยามถูกกระสุนปืนเจ็บป่วย ๓ คน

ในวันนั้นพระประธา (แหม่ม) ได้จัดให้นายทัพ
 นายกองคุมกำลังไปตั้งค่ายบริบทคอนสมอกครั้งหนึ่ง
 ระหว่างนี้ ฝ่ายฝรั่งเศส แลสยามต่างก็ตั้งมั่น
 รักษาอยู่

แล้วฝ่ายฝรั่งเศสได้ถอนลตเตอร์แนนด์ไปไซนาย
 ทัพฝรั่งเศสกลับไปให้ กอมมัน คองเตลาวิเล เป็นนาย
 ทัพมายังค้ำการแทนอยู่ณค่ายคอนคอน

ครันวันที่ ๑๑ มิถุนายน เวลาบ่าย ๔ โมง
 ฝรั่งเศสก็ ระดมยิงปืนใหญ่ น้อย กระสุนแตก มาที่ค่าย
 สยามณคอนเคช ๑๕ ครั้ง แล้วก็สงบไป ครันเวลา
 ย่ำรุ่งฝรั่งเศสยิงอีกพักหนึ่ง จนโมงเช้าจึงหยุด ครัน
 เวลาเย็นฝรั่งเศสยิงปืนใหญ่มานัด ๑ แลยิงปืนเล็ก
 ๒๐ คืบ แล้วก็สงบไป

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ฝรั่งเศสยิงปืนเล็กกราด
 มาแต่ก่อนคอน ๑๐ คืบ เวลาเที่ยงยิง ๖ คืบ เวลา
 ย่ำรุ่งยิงปืนใหญ่นัด ๑ ที่ค่ายคอนข้าง ๑ นัด แล้วต่าง
 ก็สงบไป

วันที่ ๑๖ มิถุนายน เวลาเช้าฝรั่งเศสยกกอง
 ทหารชน คอนเคช ถึงหัวคอนเคช ตรงค่ายไทย ที่คอน
 ทางสม ก็ยกกองฝรั่งเศสลงแล้ว เข้าแควให้ทหาร
 ระดมยิงค่ายทางสมเป็นอันมาก ฝ่ายไทยได้ยิงโต้
 คอบอยู่ประมาณชั่วโมงเศษ แล้วก็กองทหารฝรั่งเศส

ก็ล่าถอยกลับไป

ในค่ำวันนั้น คน ตะเวณ ฝ่าย กองทัพไทยไป พย
 หนิงสื่อทฝรั่งเศส ยักไว้ ทักคอน นางแอน จึงนำมาส่งให้
 พระประชา ในหนิงสื่อ นั้นเช่นชอกอมมันตันเคลาวิเด
 แม่ทัพฝรั่งเศส ถึงแม่ทัพไทยใจความว่า คอนสม
 แลเกาะคอนฝั่งตะวันออกเป็นของฝรั่งเศส ให้ฝ่าย
 ไทยถอยทัพไปเสีย ถ้าไม่ฟังจะซบได้ พระประชา
 จึงตอบไปว่าฝรั่งเศสเห็นเอาเอง ผิดจากถ้อยคำของ
 คนที่ถือสาสนาคฤศเตียน ถ้าฝรั่งเศสขยับกรรมา
 ชาวประเทศสยามก็จำต้องต่อสู้มิให้ฝรั่งเศสคหมินได้

แลพระประชาได้ให้ นายสก นายสิง ปลอม
 เข้าไปในค่ายฝรั่งเศส กลับมาแจ้งว่าฝรั่งเศสกำลัง
 หามเรือข้ามแก่งสมพิตรมาแต่ท่าสนาม ๑๗ ลำ
 แลแต่งเรือ เทรยมีทัพ จะยก อ้อม คอนตาล ชน ทางฝั่ง
 ตะวันตก มาตัดคั หลังค่ายคอนสม ขนายกับทัพยกจึงจะ

เดินมาทางคอนเทซ พระประชาภิไศย์ก็ให้นายทัพ
 นายกอง แยกย้ายกันออกไปตั้งกองรักษากองทัพฝรั่งเศส
 ทุกด้าน แลเวลานั้นฝรั่งเศสกำลังตั้งพิธีชดชดลอง
 คอนคอน โดยคิดจะเอาเรือรบข้ามลี้ผ้อย

วันที่ ๒๖ มิถุนายน พระฤทธิเดชะ (แขก) ๑
 พระชาคิสเรนทร์ ๑ จมื่นอินทรเสนา ๑ จำฤทธิ
 พิไชย ๑ จำการประกอบกิจ ๑ นายร้อยเอกเราชิง ๑
 ว่าที่นายร้อยตรีโต ๑ ว่าที่นายร้อยตรีเฟื่อง ๑ ว่าที่
 นายร้อยตรีชม ๑ ว่าที่นายร้อยตรีสาทร ๑ ว่าที่นาย
 ร้อยตรีเกิด ๑ ว่าที่นายร้อยตรีช้อย ๑ ซึ่งทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้ไปราชการมณฑลลาวท้าวได้ไปถึงออบล

นายพันโทพระศรีณรงค์วิไชย (นิล) ซึ่งทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปราชการมณฑลลาวท้าว
 ได้ไปถึงเมืองออบล เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พร้อม
 ทวยว่าที่นายพันตรีหม่อมราชวงศ์ศักดิ์ ๑ ว่าที่นาย

พันตรีหลวงอรรถศรีภักดิ์ ๑ แลนายร้อยผู้ช่วย ๔ นาย
 ร้อยประจำกอง ๒๐ จ่านายสิบ ๑๑ นายสิบเอก ๑๖
 นายสิบโท ๑๖ นายสิบตรี ๖๔ พลแตรเดี่ยว ๘
 กองทหารปืนใหญ่ นายร้อย ๖ นายสิบ ๔๕ พนักงาน
 เสมียน ๕ คนใช้ ๖ คนครัว ๑๒

กองพยาบาลจ่านายสิบ ๔ พลพยาบาล ๘

อาหารปืนแมนดิเคอร์ ๑๐๐ ขอก ปัสถัน ๒๐๐๐๐๐
 นัต ปืนใหญ่ล้อ ๖ กระสุน ๑๐๐๐ นัต แลเครื่องปืน
 พร้อม

วันที่ ๓ กรกฎาคม พระศรีสิทธิสงคราม ผู้
 ช่วยเมืองนครราชสีมา ซึ่งทรงพระกรุณาโปรด
 เกล้าฯ ให้คุมพลนครราชสีมา รวม ๑๐๔๕ คน ไป
 ช่วยการสงครามมณฑลลาวท้าว ไปถึงเมืองอุบล
 รัตน์

วันที่ ๔ กรกฎาคม พระเจ้าอนุวงศ์ยาเธอ กรม

หลวงพิชิตปริชากร ไทโปรคให้หลวงเสนาณรงค์ ข้า
หลวง ๑ นายร้อยโทรูป ๑ นายร้อยตรีสารกร ๑ นาย
ร้อยตรีเฟื่อง ๑ คุมทหาร ๑๕๐ คนพร้อมด้วยปืนใหญ่
น้อยยกออกจากอบลไปสมทบกองทัพพระประชา

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม ฝรั่งเศสยกกองทัพยิง
ระดมค่ายทางสม แลค่ายอื่น ๆ จนถึงวันที่ ๒๐
กรกฎาคม ฝ่ายสยามก็ได้ยิงโต้ตอบต่อสู้เป็นสามาร
ต่างล้มตายช่วยเจ็บตัวกันทั้งสองฝ่าย แลฝ่ายสยาม
รักษาค่ายทางสมไว้ไม่ได้

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปริชากร ไพรคให้นายพันโทพระศรีณรงค์
วิไชย (นิล) เป็นแม่ทัพ พร้อมด้วยนายพันตรีหลวง
อรรถสรกิจ (อิม) ๑ นายร้อยเอกชนผลาญสรแสง ๑
นายร้อยเอกนายเข้ม ๑ นายร้อยเอกนายจิว ๑
นายร้อยเอกนายสวากิ ๑ นายร้อยเอกสาย ๑ นาย

ร้อยเอกจิตร ๑ นายร้อยโทขุนสุรินทร์บริบาล (กิ่ง) ๑
 นายร้อยโทอ่ำ ๑ นายร้อยโทปึก ๑ นายร้อยโท
 กลิ่น ๑ นายร้อยโทพุกใหญ่ ๑ นายร้อยโทแขก ๑
 นายร้อยตรีอยู่ ๑ แล่นายสิบพลทหาร ๔๘๐

ก็ย้ให้นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์วิง ๑ นาย
 ร้อยตรีช่วงเล็ก ๑ นายร้อยตรีพิน ๑ ซึ่งอยู่ในบังคับ
 กองทัพนายพลจัตวา ๑ พระพิเรนทรเทพ (สาย)
 แม่ทัพ อันได้ลวงนำมามีเมืองขยลก่อนนั้น คุม
 ทหารกรุงเทพ ๖ ๒๐๐ คน แลพลทหารหัวเมือง
 ๔๘๐ คน รวม ๖๘๐ คน พร้อมด้วยอาวุธยุทธภัณฑ์
 ยกออกจากขยลไปช่วยพระประชาณเมืองลี้ทันคร

วันที่ ๒๙ กรกฎาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้นายร้อยเอกเราชิง ๑
 นายร้อยตรีลไม ๑ นายร้อยตรีตาก ๑ ว่าที่นายร้อย
 ตรีโต ๑ ว่าที่นายร้อยตรีช้อย ๑ คุมพลทหารรวม

๒๒๐ คน พร้อมด้วยสาตราอาวश्यकออกจากอบล
เพิ่มเติมไปณเมืองศรีทนต์

วันที่ ๔ สิงหาคม นายรองชิตซึ่งกลับมากอง
เทพ ฯ เมื่อเมษายน ๑๑๒ นั้น ใ้ท่ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นจมนครบรรณรักษ์ใ้คุมขบใหญ่
ทองเหลืองปากขางเขาเวศเซอร์ ๒ กระบอก ไปถึง
เมืองอบลวณน

วันที่ ๒๒ สิงหาคม นายพลจัตวา พระพิเรนทร
เทพ (สาย) แม่ทัพ พร้อมด้วยนายพัน นายร้อย
นายสิบ พลทหาร แลพนักงานคนใ้ไปถึงเมืองอบล
ในเดือนนี้ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศส แลสยามใ้
ยฤกษาคกลงกันเลิกการสงคราม แลฝ่ายสยามใ้
เรียกใ้กองทัพทุก ๆ กองกลับ แลใ้ตักกลงสัญญา
กันเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๑๑๒

(เหตุตามรายวัน) พระเจ้าน้องยาเธอ กรม

หลวงพิชิตปรีชากร มีขอกกราบบังคมทูลพระกรุณา
ขอราชวงษ์ สัตินทร แลท้าวสิทธิสารเมืองมุลป่าโมกษ์
ซึ่งคุมช่างเผือกลงมาฉกรรจ์ ๖ เป็นผู้ว่าราชการ
เมืองสัตินทร แลเมืองมุลป่าโมกษ์

วันที่ ๕ เมษายน ๑๑๒ ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้า ๖ พระราชทานสัญญาบัตรให้ราชวงษ์ เมือง
สัตินทร เป็นพระอภัยราชวงษา ผู้ว่าราชการเมือง
สัตินทร พระราชทานครอบครัวเงินกลีบขี้ผึ้งทองคำเครื่อง
ในพร้อมสำรับ ๑ ลูกประคำร้อยแปดเม็ดสาย ๑ ผ้า
ม่วงเงินผืน ๑ แพรขาวห่มเปลาะ ๑ แพรสีทับทิมติด
ขลิบ ๑ แลพระราชทานสัญญาบัตรให้ท้าวสิทธิสาร
เป็นพระราชวงษาสรเทศ ผู้ว่าราชการเมืองมุลป่า
โมกษ์ ขนเมืองสัตินทร พระราชทานเครื่องยศตาม
บันดาศักดิ์

วันที่ ๒๓ เมษายน พระยาราชเสนา (ทัต) ใต้

รับพระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนเป็นพระยาศรีสังห
 เทพ แลได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 ทักษิณจุลจอมเกล้า แลพานทองคำเครื่องพร้อม ๑
 คนโททองคำ ๑

วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พระศรีพิทักษ์ (หวาง)
 ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นพระราชวรินทร์

วันที่ ๑ มิถุนายน นายสัจจินดา (เลื่อน) ได้รับ
 พระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนเป็นพระณรงค์วิเศษ

วันที่ ๒ มิถุนายน กรมหลวงพิชิตปรีชากร
 โปรดให้พระสิทธิศักดิ์กสิสมุทเขตร (ขยัย) เป็นข้าหลวง
 บังคับเมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เมือง

สุวรรณภูมิ ตั้งอยู่ณเมืองมหาสารคาม

ให้หลวงสิทธิเดชสมุทพันธ์ (ล้อม) เป็นข้าหลวง
 บังคับเมืองกมลาไสย เมืองกาฬสินธุ์ เมืองภูแล่น
 ช้าง ตั้งอยู่ณเมืองกาฬสินธุ์

ให้พระสรวิตรัฐกาลิ (ท่ามา) กรมการเมือง
อุบล ไปเป็นข้าหลวงประจำเมืองร้อยเอ็ด

ให้พระคฤภูติลกิจ (สง) ข้าหลวงเมืองสุวรรณ
ภูมิ ไปช่วยพระสิทธิศักดิ์ อยู่นเมืองมหาสารคาม
ถอนนายร้อยตรีพรหม ข้าหลวงเมืองมหาสารคาม
มาอยู่เมืองสุวรรณภูมิ

วันที่ ๑๕ มิถุนายน พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
หลวงพิชิตปรีชากร ได้โปรดให้นายร้อยตรีฟง กษ
พลทหาร ๑๒ คน คุมกับตันโทเรว นายกล่าม แล
ทหารฉนวน ๓ คน ออกจากอุบล มาส่งกรุงเทพฯ
แลได้ทรงจ่ายเงิน ๓๒๕ บาท ๕๐ อัฐ ให้เป็นเงิน
เดือนแก่กับตันโทเรว แลกล่าม แลทหารฉนวนด้วย
พวกนี้ปล่อยที่ชายแดน ไม่ได้ส่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ

ในระหว่างเดือนนี้ พระยาภักดีศรีสิทธิสงคราม
ผู้ว่าราชการเมืองธารายวิวัตร์ได้อพยพครอบครัวหนีไป

ข้าหลวงช่วยหลวงธนสารสุทธารักษ์ (หว่าง) ณเมือง
สุรินทร์

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม โปรดให้จัดการประกอบกิจ
ไปเป็นข้าหลวงช่วยหลวง สิทธิเทศ สมุทขนัธ (ล้อม)
อยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์

วันที่ ๗ สิงหาคม โปรดให้พระยาศรีวิสุทธิเทพ
(ทัต) ออกจากออบลนำข้าราชการไปทูลพระเจ้าน้องยา
เธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ณเมืองนครราชสีมา
แล้วโปรดให้หลวงธนะผลพิทักษ์ (ทิศ) ๑ ขน
ชาญรณฤทธิ (ชม) ๑ ข้าหลวงนครราชสีมามารับ
ราชการมณฑลลาวท้าว

วันที่ ๑๔ สิงหาคม โปรดให้นายเพิ่มพนักงาน
แผนที่ ไปตรวจทำแผนที่ตั้งแต่เมืองชาดมานมณฑล
ไปโขงเจียง ปากมูล แลตามสันเขาบันทัก จนถึง
ช่องโพนแขวงเมืองขุขันธ์

วันที่ ๓ กันยายน นายร้อยโทพุ่มไครยพระราช
 ทานสัญญาบัตรเป็นนายร้อยเอก ชนโหมหักขันธ์
 นายร้อยตรีถมยา เป็นนายร้อยเอกชนอภัยทศกรรรม
 วันที่ ๑๔ ตุลาคม นายร้อยตรีเชิด เป็นลมชีว
 ชาติตมภ์ ถึงแก่กรรม

หลวงจักรพาฬภูมิพินิจ (ใหญ่) พนักงานแผนก
 มณฑลลาวกลาง มารับราชการมณฑลลาวขาว

วันที่ ๒๔ ตุลาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้พระณรงค์วิชิต (เลื่อน)
 เป็นข้าหลวงตรวจกิจการเมืองกาฬสินธุ์ กรมลา
 ไครย ภูแล่นช้าง เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ
 เมืองมหาสารคาม

แลให้หลวงชนะเลิศพิทักษ์ (ทิศ) ชนชาญ
 วัฒนฤทธิ (ชม) เป็นข้าหลวงบังคับเมืองกาฬสินธุ์

เมืองกมลลาไศรบ เมืองภูแล่นช้าง ตั้งอยู่ณเมืองกาฬ
สินธุ์ พร้อมด้วยจำการประกอบกิจ หมั้นวิชีวิตเสนา
ถอนหลวงสิทธิเกษสมทพันธ์ (ล้อม) ไปเป็นข้าหลวง
อยู่ณเมืองสรินทร์

วันที่ ๔ พฤศจิกายน โปรดให้ขุนอาสาสงคราม
(สวน) ไปเป็นข้าหลวงช่วยนายร้อยตรีพรหมอยู่ณเมือง
สุวรรณภูมิ

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พระราชดัสเรนทร์ ๑ จมื่น
อินทรเสนา ๑ จำแล่นประจัญผลลาญ ๑ ออกจากอุบล
ราชธานี

วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน มองซิเออซิมอง มอง
ซิเออลเว มองซิเออลูเย นำเรือกลไฟจักรท้าย ๒
ลำกรู ซอมาชี ปากกว้าง ๖ ศอกเศษ ยาว ๑๑ วา
เศษ กินนาลกศอกเศษลำหนึ่ง แลเรือกลไฟซอ
ข้าวอง ปากกว้างวาเศษ ยาว ๘ วาลำหนึ่ง มาก

ข้านำนปากมูล แลเรือชอมาชมาเทยวทแก่งตะนะ
 ดำนำนมูลแลวกลับไป

วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน จำฤทธิพิไชย ออก
 จากอบลกลับกรุงเทพ ฯ

ในเดือนนี้ นายฉัตร ชงกรมโทรเลขให้ออกไปจัด
 การโทรเลขได้ไปถึงเมืองอบล

วันที่ ๒ ธันวาคม มองซีเออซีมอ มองซีเออ
 ลเว นำเรือกลไฟมาซี แลฮำรอง ไปแวะที่นคร
 จำปาศักดิ์ ขนหาขนิวิธีตชลหาร (ต่อ) ภายหลัง
 เห็นหลวงพลอาไศรย ข้าหลวง แจ้งว่าจะมาเยี่ยม
 เจ้านครจำปาศักดิ์ ครั้นรุ่งขึ้นวันหลัง มองซีเออ
 ซีมอ แลมองซีเออลเว ได้ไปหาเจ้ายุติธรรมธร
 เจ้านครจำปาศักดิ์ พูดจาโดยอ่อนหวานต่าง ๆ แล
 ว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะยอมให้เจ้านครจำปาศักดิ์ มี
 อำนาจบังคับบัญชาตลอดถึงฝั่งโขงกว้นออก เจ้านคร

จำปากคักคิตอย่ว่า ผึ้งโขงทวันออก ตกเข็นของฝรั่ง
 เคส ส่วนเจ้านครจำปากคักคิตเป็นชาสยาม จะยอมรบ
 ยังกั้มมิได้ แล้วมองซีเออซีมออง มองซีเออลูเว ก็
 ลากลับไป

วันที่ ๓ ธันวาคม พระเจ้านองยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร โปรดให้หลวงภักคินชิต เป็น
 พระสุนทรบริรักษ์ ว่าที่ผู้ช่วยเมืองสุรินทร์ แลให้ขุน
 จงราชกิจ ไปเป็นข้าหลวงเมืองร้อยเอ็ด

วันที่ พระไชยณรงค์ภักคิต (จัน) ปลัด ผู้รักษา
 เมืองสุรินทร์ เป็นไขพิศม์ถึงแก่กรรม

วันที่ ๘ ธันวาคม พระเจ้านองยาเธอ กรม
 หมันสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาว
 กลาง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปเป็น
 ข้าหลวงต่างองค์มณฑลลาวขาว เปลี่ยนพระเจ้า
 นองยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พร้อมด้วยพระ

ขุนรักรักษ์โยธา (นุช) ๑ หลวงจัตวงค์โยธา หลวง
 พิไชยชำนาญ ๑ หม่อมราชวงศ์ปฐมเลขานุการ ๑
 ขุนเวชวิสิฐ (น้อม) แพทย์ ๑ ขุนพิไชยชาญยุทธ ๑
 นายร้อยโทสอน ทำการพลเรือน ๑ นายเลื่อนมหาด
 เล็ก ๑ นายร้อยเอก หม่อมราชวงศ์รัย ๑ นาย
 ร้อยโทปลัด ๑ ไปตั้งเมืองอุบล

วันที่ ๑๐ ธันวาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร ได้ให้ประชุมข้าราชการ ฝ่าย
 ทหารพลเรือน ฟังกระแสตราพระราชสีห์ซึ่งโปรด
 เกล้าฯ ให้มอบนำที่ราชการมณฑลลาวท้าว ถวาย
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรวรพลีธิประสงค์ แล
 ได้ทรงมอบนำที่ราชการ ถวายกรมหมื่นสรวรพลีธิ
 ประสงค์ในวันนั้น

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรม
 หลวงพิชิตปรีชากร เสด็จออกจากเมืองอุบล พร้อม

ท้าวพระราชวรินทร์ (หว่าง) ๑ จมื่นศักดิ์บริบาล ๑
 นายร้อยเอกหลวงพิทักษ์นรินทร์ (กอน) ๑ นาย
 ร้อยเอกขุนโหมหักขันธ์ (พุ่ม) ๑ นายร้อยเอก

ขุนอภัยทศกรรม (ถมยา) ๑ นายร้อยตรีโชติ ๑
 นายร้อยตรีคล้าย ๑ นายร้อยตรีผล ๑ กลับ

กรุงเทพ ฯ โดยทางช่องตะโก แลมณฑลปราจีน
 วันที่ ๑๘ ธันวาคม นายร้อยเอกเราชิง ๑

หลวงจักรงค์โยธา ๑ หลวงพิไชยชำนาญ ๑ จำสรว
 วิชิต ๑ นายเลือนมหาดเล็ก ๑ ออกจากอบลกลัษ

กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พระณรงค์วิชิต (เลือน)

ออกจากอบลกลัษกรุงเทพ ฯ

อนึ่ง เมื่อพระเจ้านองยาเธอ กรมหลวงพิชิต
 ปรีชากร เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ถึงบ้านเพียราม แขวง
 เมืองสุรินทร์นั้น ได้โปรดให้พระพิไชยนครบรรพต

(เจริญ) ขกรบัตรมเมืองสุรินทรว เป็นผู้รักษาเมืองสุรินทรว
 วันท ๑๑ มกราคม เป็นวันแรกที่สายโทรเลข
 เมืองอบล แลระหว่างขขันธิ ใช้การกันไค้จนตลอด
 ฅงกรงเทพ ๖

วันท ๒๒ มกราคม พระเจ้านองยาเออ กรม
 หมนสรรพลทธิประสงค ไค้รับพระราชทานเครื่องราช
 อิศริยาภรณ์ ปฐุมจุลจอมเกล้า ๑ แลข้างเผือก
 สยามชนท ๑ มหาวรรภรณ์ ๑

พระเจ้านองยาเออ กรมหมนสรรพลทธิประสงค
 ไปรคไ้ให้นายร้อยโทสอนไปเป็นข้าหลวงอยู่เมืองยโสธร
 แลไ้ให้อุปฮาดรับราชการตำแหน่งผู้รักษาเมือง ไ้
 ราชบุตรรับราชการตำแหน่งอุปฮาด ไ้ให้หลวงศรี
 วรรณผู้ช่วยพิเศษ รับราชการตำแหน่งราชบุตรเมือง
 ยโสธร

ในบั้น ขนเทพคชกรินหมอ นายเอาะควาญ

บ้านทงมันเมืองสุวรรณภูมิ คล้องไถข้างพงลำคัญสูง
 ๓ คอก ๖ นว ข้าง ๑ ไถไปรดให้ส่งมาเลี้ยงรักษา
 ไว้ณเมืองอบล เพื่อไถส่งกรุงเทพ ฯ ต่อไป ข้างนี้
 ๗ ข้างเผือกไถส่งมาถึงเมืองนครราชสีมาแล้ว เอา
 ขนรดไฟมากรุงเทพ ฯ สมโภชโรงใน ขนรวงเป็น
 พระศรีเสวตรวรรณิภา

ความประสงค์

ของผู้เรียบเรียง

การที่ข้าพเจ้ามีความคิดชวนให้คำริเขียนเรื่อง
นี้ขึ้น ก็เพราะมีความเห็นว่า เมื่อครั้งที่ฝรั่งเคยได้
ทำการยึดเมืองจันทบุรี จำเดิมแต่ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ.
๒๔๓๖) เป็นต้นมาจนถึง ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)
รวมเป็นเวลาถึง ๑๒ ปี นับว่าเป็นเวลาช้านานอยู่ จึง
ข้อมเป็นธรรมดา อยู่เองที่ กิจการในเมืองจันทบุรี สมัย
นั้น ได้เปลี่ยนแปลงและความเปลี่ยนแปลงจากความ
ปกติ เมื่อคิดคำนวณมาลงในขัณฑ์บนสมัยนั้นแล้ว จะ
ต้องเป็นเวลาถึง ๓๓ ปี จึงชวนให้ลมนกถึงเหตุการณ์
ในสมัยโน้นเสียโดยมาก และถ้ายังเป็นบุคคลในชั้น
หลัง ๆ นั้นแล้ว ก็คงจะไม่มีผู้ที่ใครทราบความเป็นไป
ในครั้งนั้นได้ เหตุว่าไม่มีหลักฐานอันใดซึ่งจะเป็น

เครื่องช่วยให้ความรวดเร็ว ก็จะทำให้คนธรรมดาธรรมดา
กันเสียหมด ข้าพเจ้าจึงใคร่ครวญดู และมีความ
เห็นว่า ถ้าใครเรียบเรียงเรื่องราวความเป็นไปในเมื่อ
ครั้งฝรั่งเศสอยู่ในจังหวัดจันทบุรีในยุคนั้นลงไปเขียน
ลายลักษณ์อักษร ก็คงจะเป็นประโยชน์ต่อบุคคลในชั้น
หลังไต่ขาง เพราะเสมือนเป็นประวัติศาสตร์ กิ่ง
พงษาวดาร อันน้อยของเมืองจันทบุรี ส่วนหนึ่ง ถ้า
ข้าพเจ้าไม่ทำวิจิตต์อ่านเขียนเรื่องนี้เสียในเวลาแล้ว
ก็น่าจะไม่มีบุคคลสนใจใฝ่ต่อการเขียนเรื่องนี้ เหตุ
ว่าบุคคลในรุ่นข้าพเจ้าสมัยนั้น ได้ถึงแก่กรรม
เสียโดยมากแล้ว

แต่ข้อความตามที่ข้าพเจ้าจะเขียนในวัน โดย
มากข้าพเจ้าได้จดจำไว้ภายในใจ เพราะในครั้งนั้น
ข้าพเจ้ามีหน้าที่เป็นเด็กรับใช้ของท่านพระยาวิชา
ดิษฐ์ (แบน บุนนาค) ในขณะที่ท่านเป็นผู้ว่าราชการ

เมืองจันทบุรี ซึ่งมีหน้าที่ตคหน้าตามหลัง และต่อมา
 ข้าพเจ้าได้มี ตำแหน่งรับราชการในหน้าที่เสมียนและ
 อักษรเลข ก็ไต่รับหน้าที่ ทำการงานใน แผนก ต่าง
 ประเทศ (อันเป็นเรื่องทเกยวของกับฝ่ายฝรั่งเศส)
 เสมอมา ถึงนั้นเรื่องต่างๆ จึงไต่ผ่านหูผ่านตา หรือ
 ไต่บริบทเหตุการณ์เหล่านั้นไต่ได้ แต่ข้าพเจ้ามีความเสีย
 คายอยู่อย่างหนึ่งว่า กิจการใด ๆ ที่เกิดหรือเป็นขึ้นใน
 ครงนั้นตลอดจนข้อบุคคลก็ไต่ ข้าพเจ้าจะรคจำไว้ไม่
 ไต่ตลอด ถึงนั้นข้าพเจ้าจะเขียนแต่หัวข้อและเค้าความ
 ตามที่ข้าพเจ้าไต่ได้ไต่เห็น (อันเป็นความทรงจำ) ของ
 ข้าพเจ้า ให้ทราบเป็นเรื่อง ๆ ไปเท่านั้น

อีก ประการหนึ่ง ข้อ ความ บาง สิ่ง บาง อย่าง ที่
 ข้าพเจ้าไต่ได้ไต่เห็นอันเป็นเรื่อง เกยวของด้วย ทางการ
 เมืองหรือเป็นเรื่องทชคต่อทางรัฐประคาสโนบาย อัน
 ไม่ควรจะนำมาเขียนลงไว้ในหนังสือแล้ว ข้าพเจ้าก็

จะระงับเสีย ดึงมันขอความตกลงทกลงอย่างซึ่งจะปรากฏ
 ต่อไป ขอให้ถือเหมือนหนึ่งว่าข้าพเจ้าเป็นสหายของ
ท่านคนหนึ่งเล่าให้ท่านฟังออกต่อหนึ่ง แม่กระนนกดี
เรื่องทั้งหลาย เหล่านั้น ก็อาจจะมีการ ขกพร่อง คลาด
เคลื่อนไต่บ้าง แม้จะปรากฏเป็นเช่นนั้นแล้ว ก็ขอจง
ให้อภัยต่อข้าพเจ้าผู้มีความหวังดีเถิด.

หลวงสาครคชเขตร (ประทวน สาคกริกานนท์)

นายอำเภอมะขาม จังหวัดจันทบุรี

ปฐมเหตุที่ฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรี

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะมีการยึดเมืองจันทบุรี ในปี
ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) นั้น ก็โดยเหตุที่รัฐบาลฝรั่ง
เศส ก็กับรัฐบาลสยามได้เกิดมีข้อพิพาทเถียงกัน ด้วยเรื่อง
อาณาเขตที่ดินแดนทางริมฝั่งแม่น้ำโขง (คือในเขตต์
เขมรและญวน) โดยรัฐบาลทางฝรั่งเศสหาว่ารัฐบาล
สยามได้ลวงล้ำเข้าไปในดินแดนของเขา ผลการฉ้อฉล
เป็นข้อโต้เถียงกันเนืองด้วยเรื่องดินแดนริมฝั่งแม่น้ำ
โขงนั่นเอง จึงเป็นเหตุอันใหญ่หลวง ที่ทำให้รัฐบาล
ฝรั่งเศสต้องส่งกำลังเรือรบเข้ามาในน่านน้ำเจ้าพระยา
มีเรือรบชื่อ "คอมแม็ต" และ "แองคองสตัง" เป็น
ต้นธงยกยปรากฏว่า กองเรือรบฝรั่งเศสยกฝ่ายสยาม
ได้มีการยิงชกกันและกันที่ปากน้ำเจ้าพระยา ซึ่งเช่น
เรื่องทมิฬหาชนได้รู้เห็นความเป็นไปในสมัยนั้น อยู่ด้วย
กันเป็นส่วนมาก

แต่ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง รัฐบาล
 ทั้ง ๒ ฝ่ายได้พุดจาปราถนาประนอมทำความตกลงต่อกัน
 ในเรื่องอาณาเขตคตินแดนเหล่านั้น โดยรัฐบาล
 สยามยินยอมให้ฝรั่งเศสปกครองเป็นต้น ในระหว่างที่
 จะได้ทำความตกลงในเรื่อง ข้อสัญญาแบ่งเขตคติน
 แดนให้แก่ฝรั่งเศสนั้น ฝ่ายรัฐบาลของเราได้ยินยอม
 ให้รัฐบาลฝรั่งเศส ทำการยึดเอาเมือง จันทบุรีไว้เป็น
 ประกันชั่วคราว ตั้งแต่วันที่ พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเอง
 รัฐบาล ฝรั่งเศส จึงได้ส่งกำลัง ทหารเข้ามา ตั้งอยู่ใน
 เมืองจันทบุรีแต่นั้นมา

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาเมืองจันทบุรีนั้น ทาง
 เมืองจันทบุรีย่อมมีการขุ่นป่วนตึงเครียดกันบ้าง เช่นมี
 การตระเตรียมเครื่องอาวุธ พร้อมด้วยกำลัง ทหารและ
 พลเมืองประจำของกันไว้ ทักษานำ แหลสิ่งที เป็นต้น
 แต่มีเหตุที่จะมีการต่อสู้กันของเรอรบฝรั่งเศส อย่างไรก็ดี

เพราะภายหลังทางเมืองจันทบุรีได้ทราบเรื่องจากคำสั่ง
 กระทรวงต่างประเทศแจ้งว่า รัฐบาลของเราได้ยื่น
 ขอมให้ฝรั่งเศสขายคืนเมืองจันทบุรีได้แล้ว ทั้งนี้ ทาง
 ฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ขอมให้ฝรั่งเศสนำทหารเข้ามาใน
 เมืองจันทบุรีได้ ทั้งนี้ การขยับผ่อนคนเดินของประชา
 ชนพลเมืองจึงเป็นอันสงบลง

ทหารไทยออกจากจันทบุรี

เมื่อทางราชการได้ตกลงให้ฝรั่งเศสเข้ายึด
เมืองจันทบุรีแล้ว ฝ่ายทหารเรือไทยที่มีประจำอยู่ที่
ค่ายทหารจันทบุรีและที่ปากน้ำแหลมสิงห์นั้น ก็ได้
รับคำสั่งให้รีบทำการขนถ่าย ขรรค์ อาวุธ และ
สัมภาระเครื่องใช้สรวยต่าง ๆ ออกจากค่ายทหารทั้ง ๒
แห่ง เคลื่อนย้ายไปตั้งอยู่ที่อำเภอขลุง (ซึ่งในขณะ
นั้นเป็นเมือง)

การขนถ่าย ขนถ่าย สัมภาระ และ เครื่อง อาวุธ
ยุทธภัณฑ์ ปรากฏว่า ได้ตกเรือเสียหายและตกค้าง
อยู่ในค่ายทหารมาก เช่นปืนแก๊ป คาบศิลา ปืนขานก
ยาง ปืนใหญ่ เหล่านเขนตัน ทงนเนองควยมีเวลา
น้อย การขนถ่ายลำเลียงกันไม่ทัน จึงยอมเป็น
ธรรมดาอยู่เองที่สิ่งของหรือสัมภาระบางอย่างจะเอาไป

ไม่ได้ บรรดาสรรพาวุธ เช่นอาวุธปืนนั้น ภายหลัง
ฝรั่งเศสได้เอามาทำรวลูกรงประตูค่ายข้าง ชักเป็น
เสาไว้หน้าค่าย และตาม บริเวณ สถานที่ ทำงาน ข้าง
เอียงในลำคลองเสียข้างก็มี เพราะปืนเหล่านั้นโดย
มากเกินสมัยที่ต้องใช้แล้ว ฝรั่งเศสจึงไม่นำพาเอา
ใจใส่

ฝรั่งเศสที่มีอยู่ที่จังหวัดบุรีรัมย์ มีคชชนกอมมังตัง (นายพัน
 ตรี) เป็นอย่างสูง นอกนั้นมีชนนายร้อยเอก โท ตรี จน
 ถึงนายสิบ เป็นที่สุด ส่วนทหารมีทุกเหล่า คือ ทหาร
 ราบ (แฉิ่ง ฟัง เตอริ มาร เนอะ) และทหารช่าง ทหาร
 ยิงใหญ่ ทหารม้า (แต่ไม่ได้ใช้ม้าใช้ฟือ-มูเลอะ)
 แทนม้า จำนวนทหารฝรั่งเศสที่ประจำอยู่ในสมัยนั้น
 มีนาย และ พลทหาร ฝรั่งเศส ประมาณ ๖๐-๗๐ คน
 ทหารญวนประมาณ ๖๐๐ คน (ในจำนวนนั้นรวมคช
 ชนนายและพลทหารที่ปากน้ำแหลมสิงห์ด้วย)

การปกครองฝ่ายไทยในสมัยนั้น

ในยุคนั้นก่อนแต่ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) เมืองจันทบุรี เป็นเมืองชนในกระทรวงการต่างประเทศ ยังไม่ได้ขึ้นกระทรวงมหาดไทย และยังมีใ้จัดการปกครองท้องถิ่นอย่างวิเศษโดยนอกร่างไร มีข้าราชการฝ่ายสยามที่สำคัญอันควรจะกล่าวถึงไว้ด้วยในครั้งนั้นก็มี ท่านพระยาวิชาญยติ (หวาด ขุนนาค) * ภายหลังเป็น

* ท่านพระยาวิชาญยติ (หวาด ขุนนาค) นั้น ภายหลังเมื่อ ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยาอรรคราชนารถภักดี และโปรดเกล้าฯ ให้ไปรับราชการในกรุงเทพฯ ส่วนตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้พระยาวิชาญยติ (แบน ขุนนาค) ซึ่งในสมัยนั้นเป็นพระเทพสังครามเป็นผู้รักษาราชการเมืองแทนต่อมา

พระยาอรรคราชนารณภักดี ผู้สำเร็จราชการเมืองจันท
 บรีดพระกำแหงฤทธิรงค์ (แบน ขนนาค) ภายหลังเป็น
 พระเทพสงคราม แล้วเป็นพระยาวชิรวิชิตปลัดเมือง๑
 พระเสนาราชภักดี (โต ขนนาค) ภายหลังเป็นพระเทพ
 สงคราม ยกกระบัตรเมือง๑ หลวงศรีวิไชย (ศก ปรีช
 ญาณท์) ภายหลังเป็นพระกำแหงฤทธิรงค์ แล้วเป็น
 พระยาพิพิธพิไชยสุนทรการ ผู้ช่วยราชการเมือง๑ พระ
 จักรยานานพิจารณ (ตรุษ) ผู้บังคับการทหารเรือ๑ หลวง
 สวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันธุมพันธ์) ภายหลังเป็นพระ
 แล้วเป็นพระยานครไทยพิเฉท กรมการฝ่ายตลาการ๑
 ก็ยังมีหลวงออกมสมบัตย์ (หนา ขนนาค) * ซึ่งภายหลัง

* พระยาเกษานชิต (หนา ขนนาค) ซึ่งใน
 ขณะนั้นเป็นหลวงออกมสมบัตย์ ก็ไปรุดเกล้าฯ ให้กลับไป
 ไปรับราชการที่กรุงเทพฯ เช่นเดียวกับ คือกลับไปเข้า
 ไปกรุงเทพฯ ราว ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ก่อน
 ท่านพระยาอรรคราชนารณ ราว ๓-๔ ปี